

การนับถือบูชาต้นไม้ใหญ่และต้นไม้โพธิ์ในสมัยทวารวดี

อาจารย์รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง*

ต้นไม้รวมถึงพืชพันธุ์ชนิดอื่นๆล้วนมีความเกี่ยวข้องกับสัมพันธกับชีวิตมนุษย์ ความเชื่อต่างๆ เกี่ยวกับพืชพันธุ์เป็นสิ่งที่อยู่ในความคิดคำนึงของมนุษย์ทุกดินแดน พันธุ์ไม้ต่างๆมีคุณค่าต่อชีวิตของมนุษย์อย่างเอนกอนันต์ ทั้งนำมาใช้เป็นอาหาร ทำเครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย หรือยารักษาโรค หลายๆวัฒนธรรมมีความเชื่อถือเกี่ยวกับเทพเจ้าที่ควบคุมปรากฏการณ์ธรรมชาติต่างๆ มีการเคารพบูชาเทพเจ้าแห่งท้องฟ้า สายฝน ผืนดิน แม่น้ำลำธาร รวมไปถึงการเคารพบูชาต้นไม้

ความเชื่อว่าต้นไม้เล็กหรือใหญ่รวมถึงพันธุ์ไม้นานาชนิด ต่างก็มีผู้สิงสถิตอาศัยอยู่ภายใน เป็นความเชื่อที่ปรากฏอย่างคล้ายคลึงกันในวัฒนธรรมต่างๆในทุกภูมิภาคของโลก และทุกช่วงเวลา ซึ่งถือได้ว่าเป็นความเชื่อพื้นฐานร่วมกันอย่างหนึ่งของมนุษย์ สิ่งที่สถิตอยู่ในพันธุ์ไม้เหล่านี้�าจมีทั้งที่เป็นผีสังเทวดา เจ้าที่ เจ้าป่า ผีบรรพบุรุษ รวมไปถึงเทพารักษ์ รุกขเทวดา และนางไม้ หากปฏิบัติปฏิบัติชอบก็จะอำนวยให้อยู่ดีมีสุข แต่หากลบหลู่หรือไม่สักการะก็จะเกิดภัยพิบัติได้¹ จึงเกิดประเพณีการเคารพบูชาต้นไม้ขึ้น โดยเฉพาะไม้ยืนต้นขนาดใหญ่

*อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

¹ ฉวีงาม มาเจริญ. ไม้มงคล. (กรุงเทพฯ : กอวรรณคดีและประวัติศาสตร์, 2538), หน้า 1.

พุทธศาสนากับการนับถือบูชาต้นไม้

สำหรับในชนบวฒนธรรมอินเดียถือได้ว่าการเคารพบูชาต้นไม้เพราะเป็นที่สิงสถิตของเทพยดาที่ให้คุณให้โทษนั้น เป็นความเชื่อที่สำคัญอย่างหนึ่ง แม้เมื่อเกิดศาสนาต่างๆ ขึ้นความเชื่อนี้ก็มิได้สูญหายไป แต่มีการผสมผสานเข้ากับศาสนาใหม่อย่างลงตัว แต่ในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะในพุทธศาสนาเท่านั้น

คัมภีร์พุทธศาสนากล่าวถึงเทพยดาหรือรุกขเทวดาไว้หลายตอน แต่ในที่นี้จะยกมาเฉพาะบางตอน เช่น พระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ ปาจิตตีย์วรรคที่ 2 ได้เล่าถึงนิทานต้นบัญญัติที่มีให้ภิกษุตัดหรือทำลายต้นไม้ หรือวานให้ผู้อื่นทำการแทนว่า ภิกษุชาวอาฬวีทำการก่อสร้างที่อยู่ ได้ตัดต้นไม้เองหรือวานให้ผู้อื่นตัดให้ จนทำให้เทวดาที่สถิตอยู่ในต้นไม้เดือดร้อนเพราะที่อาศัยถูกทำลาย และการตัดต้นไม้ก็ยังพลาดฟันถูกแขนลูกของเทวดาด้วย นอกจากนี้ภิกษุยังถูกประชาชนติเตียนเนื่องจากถือกันว่าต้นไม้ก็เป็นสิ่งมีชีวิตเหมือนกัน พระพุทธเจ้าจึงบัญญัติสิกขาบทมิให้ภิกษุทำลายหรือวานให้ผู้อื่นทำลายพืช 5 ชนิด ได้แก่ พืชเกิดจากเง่า พืชเกิดจากต้น พืชเกิดจากข้อ พืชเกิดจากยอด พืชเกิดจากเมล็ด²

ในอุลลเวลปาฎิหาริยกาพระพุทธรเจ้าทรงมีพระประสงค์จะชำระผ้าบังสุกุลเมื่อชำระเสร็จสิ้นโดยความช่วยเหลือของพระอินทร์แล้ว พระองค์ทรงดำริว่าจะพาดผ้าบังสุกุลไว้ที่ใด เทพยดาที่สิงสถิตอยู่ที่ต้นกุ่มบทราบพระดำริจึงน้อมกิ่งลงมาเพื่อพาดผ้าบังสุกุลนั้น³

อีกเหตุการณ์หนึ่งที่สำคัญคือ การถวายข้าวมรุปายาสแด่องค์พระศาสดาโดยนางสุชาดา ใจความสำคัญของพุทธประวัติตอนนี้มีว่า นางสุชาดาได้บวงสรวงเทพยดาที่สิงสถิตในต้นไทร ขอให้นางได้สามีที่มีชาติตระกูลทัดเทียมกัน และขอให้ลูกคนแรกเป็นชาย เมื่อนางสมปรารถนาจึงประสงค์ถวายข้าวมรุปายาสแด่เทพยดานั้น ครั้นเมื่อมาถึงต้นไทรดังกล่าวได้พบพระพุทธรเจ้าประทับนั่งอยู่ใต้ร่มเงาของไม้ไทร พระพุทธรองค์มีพระรัศมีเปล่งจากพระวรกายอย่างน่าอัศจรรย์ นางจึงเข้าใจผิดคิดว่าเป็นเทพยดาประจำต้นไทร จึงถวายข้าวมรุปายาสนั้นแด่องค์พระพุทธรเจ้า⁴

² “ปาจิตตีย์วรรค 2 กุตคามวรรค กุตคามสิกขาบท,” ใน พระบาลีวินัยปิฎก มหาวิภังค์. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2530), หน้า 420-422.

³ “อุลลเวลปาฎิหาริยกา,” ใน พระบาลีวินัยปิฎก มหาวรรค ปฐมภาค. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2530), หน้า 55-56.

⁴ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปรมาธิบดีชิโนรส. ปฐมสมโพธิกา. (กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2540), หน้า 73-75.

ทั้งหมดที่กล่าวถึงสะท้อนให้เห็นว่าพระพุทธศาสนามีได้ปฏิเสธความเชื่อว่าเป็นพันธุ์ไม้ต่างๆมีเทพยดา เทพารักษ์ สิ่งสถิตอยู่ ในทางตรงกันข้ามกลับแสดงให้เห็นถึงการผนวกรวมความเชื่อดังกล่าวให้กลายเป็นความเชื่อส่วนหนึ่งของพุทธศาสนา

ต้นไม้เข้ามามีบทบาทอย่างมากในพุทธประวัติหลายตอน เช่น ต้นสาละในตอนประสูติและปรินิพพาน ต้นมะม่วงในตอนแสดงยมกปาฏิหาริย์ และที่สำคัญที่สุดคือต้นพระศรีมหาโพธิ์ ซึ่งถือว่าเป็นหนึ่งในสหชาติที่เกิดขึ้นพร้อมกับองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นต้นไม้ที่พระพุทธเจ้าทรงประทับนั่งได้รับเงาขณะตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ต้นพระศรีมหาโพธิ์ต้นนี้ได้รับการเคารพบูชาเป็นอย่างยิ่ง จึงมีการทำนุบำรุงอย่างสม่ำเสมอแม้ว่าต้นเดิมได้ตายไปแล้วแต่ก็มีการปลูกต้นใหม่ทดแทน⁵ มีการตัดกิ่งหรือนำเมล็ดไปปลูกยังดินแดนต่างๆ เหตุที่มีความสำคัญต่อองค์พระศาสดาจึงทำให้ต้นไม้โพธิ์เป็นต้นไม้ที่พุทธศาสนิกชนให้ความเคารพบูชาสูงสุด และมักปลูกไว้ในวัดวาอารามต่างๆ

ในกาลิงคชาดกได้แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของต้นไม้โพธิ์ได้เป็นอย่างดี เรื่องมีอยู่ว่าในคราวที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงละจากเชตวันเพื่อเสด็จโปรดเวไนยสัตว์ ทำให้ที่เชตวันไม่มีสิ่งใดคู่ควรกับการเคารพบูชาด้วยดอกไม้และเครื่องหอมของชนทั้งหลาย เมื่อเป็นเช่นนี้พระอานนท์จึงทูลถามพระพุทธเจ้าว่ามีที่ใดควรดูแลการสักการบูชาแทนองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์จึงตรัสให้ปลูกต้นไม้โพธิ์เพื่อเป็นที่สักการบูชาแทน⁶

ในทางพุทธศาสนาคำว่า “ต้นไม้โพธิ์” มิได้หมายถึงชื่อพันธุ์ไม้ แต่เป็นชื่อที่ใช้เรียกต้นไม้ที่พระพุทธเจ้าทรงประทับอยู่ได้รับเงาขณะตรัสรู้ เพราะคำว่าโพธิ์หมายถึงตรัสรู้นั้นเอง ดังนั้นพระพุทธเจ้าตั้งแต่อดีตกาล ล่วงมาถึงพระสมณโคตม และรวมถึงพระอนาคตพุทธเจ้า ต่างก็ตรัสรู้ใต้ต้นไม้โพธิ์ทั้งสิ้น เพียงแต่ต่างพันธุ์กันออกไป เช่น พระศรีอาริยมตไตรยจะตรัสรู้ภายใต้ต้นกาคะทิง เป็นต้น สำหรับพระสมณโคตมหรือพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเรา ตรัสรู้ภายใต้ต้นอัสดตถพฤกษ์ หรือไผ่ ซึ่งเป็นไม้ในสกุล *Ficus Religiosa L.* วงศ์ *Moraceae* มีใบคล้ายรูปหัวใจ ดังนั้นพันธุ์ไม้ชนิดนี้ปัจจุบันจึงนิยมเรียกกันว่าต้นไม้โพธิ์⁷

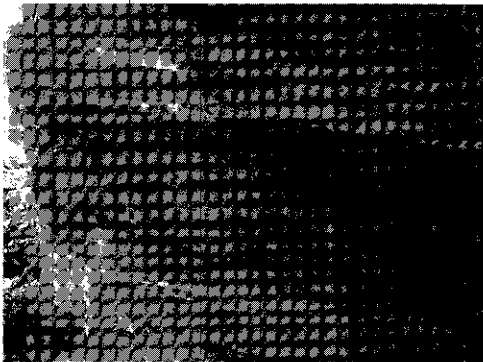
⁵ สุริย์ ภูมิภมร. “ศรีมหาโพธิ์ ต้นไม้ที่มีคนกราบไหว้มากที่สุดในโลก,” ศิลปวัฒนธรรม, ปีที่ 13, ฉบับที่ 7 (ธันวาคม 2535), หน้า 191-195.

⁶ “กาลิงคชาดก,” ใน นิบาตชาดก, เล่ม 5. (กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, 2540), หน้า 309-312.

⁷ สมบัติ พลายน้อย. พฤษกษนิยาย. (พระนคร : แพร่พิทยา, 2512), หน้า 409-414.

หลักฐานการนับถือบูชาต้นไม้และต้นไม้โพธิ์ในสมัยทวารวดี : มองผ่านศิลปกรรม

ทวารวดีเป็นชื่อเรียกวัฒนธรรมที่เจริญขึ้นในดินแดนประเทศไทยระหว่างช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-16 รับวัฒนธรรมทางศาสนาจากอินเดียเข้ามาจนเกิดการสร้างงานศิลปกรรมเนื่องในศาสนาเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งศิลปกรรมเนื่องในพุทธศาสนา อย่างไรก็ตามศิลปกรรมเนื่องในความเชื่ออื่นๆก็ปรากฏให้เห็นเช่นกัน ทั้งศาสนาพราหมณ์ และความเชื่อพื้นเมืองที่ฝังรากลึกก่อนรับวัฒนธรรมศาสนาจากอินเดีย

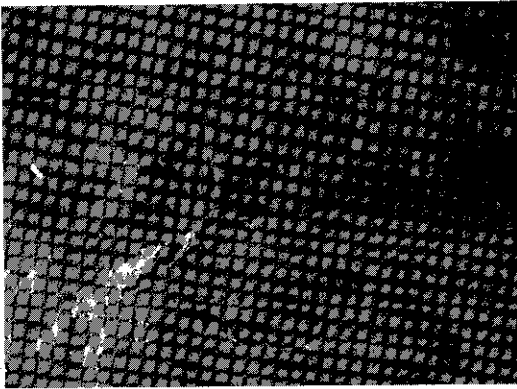

รูปที่ 1 พระพุทธรูปปางปรีนิพพาน
ภายใต้ต้นสาละคู่ ถ้ำจาม กลุ่มถ้ำเขาวง
จังหวัดราชบุรี

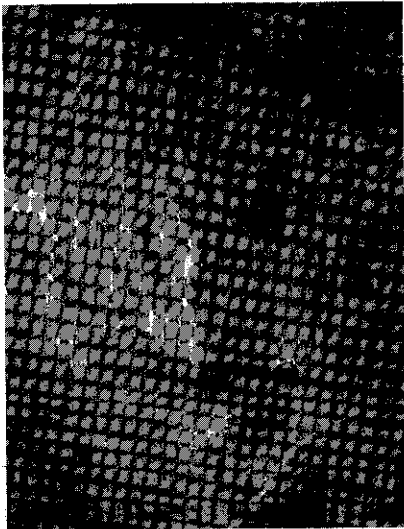
ดินแดนประเทศไทยก่อนรับวัฒนธรรมศาสนาจากอินเดียคงมีการนับถือบูชาธรรมชาติ ผีสางนางไม้ รวมถึงต้นไม้ เจกเช่นดินแดนอื่นๆ เมื่อความเชื่อทางศาสนาจากอินเดียเข้ามาความเชื่อเหล่านี้มิได้หายไป หากแต่ผสมกลมกลืนเข้ากับศาสนาใหม่อย่างลงตัว แต่ในที่นี้จะขอกล่าวเฉพาะการนับถือบูชาต้นไม้เป็นสำคัญ

ร่องรอยหลักฐานที่ยืนยันได้ว่าในสมัยทวารวดีมีการบูชาต้นไม้ปรากฏให้เห็นในงานศิลปกรรม ดังตัวอย่างจากภาพปูนปั้นเล่าเรื่องพุทธประวัติที่ถ้ำจาม และถ้ำผาโธ ซึ่งเป็นถ้ำที่อยู่ในกลุ่มถ้ำเขาวง จังหวัดราชบุรี

ถ้ำทั้งสองมีฉากปูนปั้นเล่าเรื่องพุทธประวัติตอนพระพุทธเจ้าปรีนิพพานใต้ต้นสาละ โดยที่กิ่งก้านของต้นสาละปรากฏผ้าพันไว้โดยรอบ มีสายสร้อยและเครื่องประดับรัดกิ่งก้านซึ่งเข้าใจว่าของจริงคงทำจากของมีค่า (รูปที่ 1-4)

รูปที่ 2 รายละเอียดของกึ่งก้าน
ต้นสาละ แสดงให้เห็นถึงการ
ประดับประดา กิ่งก้านด้วยเครื่อง
ประดับ ซึ่งของจริงน่าจะเป็นของ
มีค่า

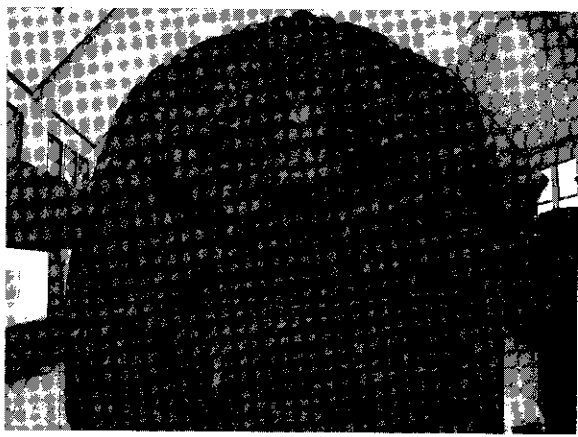

รูปที่ 3 ต้นสาละอยู่ด้านพระเศียร
ขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ถ้ำ
ฝ่าโถ ลำต้นและกิ่งก้านประดับ
ด้วยสายสร้อย เครื่องประดับกิ่ง
และมีผ้าพันไว้โดยรอบ

ตัวอย่างอีกชิ้นหนึ่งได้แก่ ภาพสลักเสาเรื่องยมกปาฏิหาริย์จากวัดจีน จังหวัด
พระนครศรีอยุธยา ปัจจุบันรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (รูปที่ 4-5) เช่น
เดียวกันกับต้นสาละที่ถ้ำจามและถ้ำฝ่าโถ ต้นมะม่วงซึ่งพระพุทธร่องค์ทรงใช้เป็นสถานที่
แสดงยมกปาฏิหาริย์ประดับประดาไปด้วยสายสร้อย เครื่องประดับกิ่งก้าน และผ้าพันอยู่
โดยรอบ

รูปที่ 4 ภาพสลักเล่าเรื่องพุทธประวัติ
ตอนยมกปาฏิหาริย์จากวัดจีน จังหวัด
พระนครศรีอยุธยา จัดแสดงอยู่ใน
พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร

รูปที่ 5 ลำต้นและกิ่งก้าน
ของต้นมะม่วงตากแห้งด้วย
เครื่องประดับ สายสร้อย
และผ้า แสดงให้เห็นถึงการ
บูชาต้นไม้ในสมัยทวารวดี
ได้เป็นอย่างดี

ต้นสาละเป็นต้นไม้ในสกุล Shorea robusta Rexb วงศ์ Dipterocarpaceae ส่วนต้นมะม่วงเป็นไม้ในสกุล Mangifera วงศ์ Anacardiaceae เหตุผลในการประดับต้นสาละและต้นมะม่วงด้วยสิ่งต่างๆข้างต้น อาจเป็นไปได้ว่าข้างต้องการสื่อให้เห็นว่าเป็นต้นไม้สำคัญในพุทธประวัติตอนดังกล่าว ซึ่งเกี่ยวข้องกับองค์พระศาสดา กล่าวคือต้นสาละคู่เป็นต้นไม้ที่อยู่ระหว่างตั้งเตียงที่องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน นอกจากนี้ต้นสาละทั้งสองยังแสดงปาฏิหาริย์โดยมีดอกบานนอกฤดูและดอกนั้นได้ร่วงหล่นลงยังศีรษะของพระพุทธเจ้าเพื่อบูชาสำหรับต้นมะม่วงก็แสดงปาฏิหาริย์โดยโตขึ้นมาทันทีภายหลังจากพระพุทธองค์ทรงล้างพระหัตถ์ถลตลงบนเม็ล็ดมะม่วงนั้น จากนั้นจึงกระทำยมกปาฏิหาริย์ได้ต้นมะม่วงนี้^๑

ภาพพุทธประวัติที่แสดงให้เห็นข้างต้นย่อมเผยให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ในสมัยทวารวดีย่อมมีประเพณีการเคารพบูชาต้นไม้อย่างแน่นนอนที่สุด

สำหรับการบูชาต้นไม้ซึ่งเข้ามาพร้อมกับการนับถือพุทธศาสนา เพราะเป็นต้นไม้ที่สำคัญอย่างยิ่งต่อองค์พระศาสดา แม้ในปัจจุบันไม่พบหลักฐานของต้นไม้โพธิ์ที่ปลูกตั้งแต่สมัยนั้นก็จริง แต่จากความเลื่อมใสที่พุทธศาสนิกชนมีต่อต้นไม้โพธิ์ในดินแดนต่างๆและยุคสมัยต่างๆ ทำให้สันนิษฐานได้ว่าในสมัยทวารวดีก็คงจะมีการปลูกต้นไม้โพธิ์และเคารพบูชาต้นไม้โพธิ์ด้วยเช่นกัน

หลักฐานที่ยืนยันข้อสันนิษฐานดังกล่าวได้แก่ ชิ้นส่วนต้นไม้โพธิ์ทำจากดินเผา ศิลปะทวารวดี พบจากเมืองอุทอง จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ต้นโพธิ์ตั้งอยู่บนฐานบัวคว่ำบัวหงาย ลำต้นมีเครื่องประดับรัดไว้ ซึ่งคงเลียนแบบมาจากต้นไม้โพธิ์จริงๆในสมัยนั้น (รูปที่ 6) แต่เป็นที่น่าเสียดายที่ไม่ทราบว่าเป็นต้นโพธิ์ดินเผาชิ้นนี้เคยอยู่ร่วมชุดกับสิ่งสักการบูชาอื่นๆอีกหรือไม่ ซึ่งหากทราบข้อมูลดังกล่าวก็จะทำให้การวิเคราะห์แปลความทำได้รอบด้านมากขึ้น

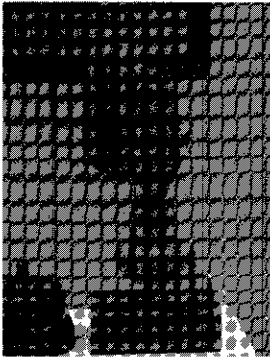
สำหรับในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในระยะเวลาที่เรียกกันว่าทวารวดีภาคอีสานนั้น น่าจะมีประเพณีเคารพบูชาต้นไม้และต้นไม้โพธิ์ด้วยเช่นกัน แม้ไม่เหลือหลักฐานที่เป็นต้นไม้ในสมัยนั้นจริงๆก็ตาม แต่จากใบเสมาที่วัดบึงขุมเงิน อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร สลักภาพ

^๑ "มหาปรินิพพานสูตร," ใน พระบาลีสุตตันตปิฎก ทิฆนิกาย มหาวรรค. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2530), หน้า 150-151.

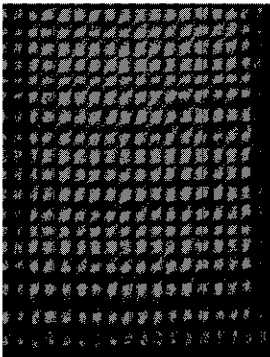
^๒ พระสูตรและอรรถกถาแปล พุทธกนิยาย คณาธรรมบท, เล่มที่ 1, ภาคที่ 2, ตอนที่ 3 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2528), หน้า 286-307.

เหตุการณ์ในสัปดาหที่สองภายหลังการตรัสรู้หรือตอนอนิมิสเจติย พระพุทธเจ้าประทับยืนทอดพระเนตรไปยังบัลลังก์ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ พระกรทั้งสองข้างไขว้กันที่พระอุระ สื่อถึงการกระทำสมาธิหรือเคารพนอบน้อม¹⁰ จากหลักฐานนี้ย่อมชี้ให้เห็นว่าการเคารพบูชาต้นโพธิ์ไม่ใช่สิ่งทีนอกเหนือจากความเข้าใจของคนในสมัยนั้น

นอกจากนี้ยังมีหลักฐานจากพระพิมพ์จำนวนหนึ่ง พบจากอำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม ทำแลวพระพุทธเจ้าสลักับสลูป และปูชนียวัตถุอื่นซึ่งอาจเป็นเสาศรรรมจักรและต้นไม้¹¹ ต้นไม้ดังกล่าวน่าจะได้แก่ต้นโพธิ์ (รูปที่ 7) เพราะเป็นต้นไม้ที่สำคัญต่อพุทธศาสนามากกว่าชนิดอื่นๆ การทำรูปต้นโพธิ์เคียงคู่กันกับปูชนียวัตถุอื่นๆเช่นนี้ย่อมสะท้อนให้เห็นถึงการเคารพบูชาต้นโพธิ์อย่างมีต้องสงสัย

รูปที่ 6 ต้นโพธิ์ดินเผา จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

รูปที่ 7 ตัวอย่างพระพิมพ์จากอำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่น ทำแลวพระพุทธเจ้าสลักับสลูป และปูชนียวัตถุอื่นซึ่งดูเหมือนว่าจะเป็นเสาศรรรมจักรและต้นไม้

¹⁰ อรุณศักดิ์ กิ่งมณี. “ใบเสมาลัทธิภาพพุทธประวัติ “อนิมิสเจติย” จากจังหวัดยโสธร,” เมืองโบราณ. ปีที่ 27, ฉบับที่ 4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2544), หน้า 68-73.

¹¹ ทรายละเอียดเกี่ยวกับพระพิมพ์กลุ่มนี้ได้ใน สถาพร ชวัญยืน. “การขุดแต่งโบราณสถานทำอำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม,” ศิลปากร. ปีที่ 24, ฉบับที่ 2 (พฤษภาคม 2523), หน้า 80-81.

บทสรุป

การเคารพบูชาต้นไม้คงเป็นประเพณีที่มีอยู่ในสมัยทวารวดี ดังเห็นได้จากหลักฐานทางศิลปกรรม การเคารพบูชาต้นไม้ได้เข้ามาผสานกับความเชื่อในพุทธศาสนาอย่างลงตัว อย่างไรก็ตามพุทธศาสนาได้นำมาซึ่งการบูชาต้นไม้อีกชนิดหนึ่งให้เด่นกว่าชนิดอื่นๆ นั่นคือการนับถือบูชาต้นไม้โพธิ์ ซึ่งเป็นต้นไม้สำคัญอันเกี่ยวข้องกับองค์พระศาสดานั่นเอง

บรรณานุกรม

ฉวีงาม มาเจริญ. **ไม้มงคล**. กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, 2538.

นิบาตชาติ, เล่ม 5. กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, 2540.

ปรมาณูชิตชิโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. **ปฐมสมโพธิกถา**. กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2540.

พระบาลีนัยปิฎก **มหาวรรค ปฐมภาค**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2530.

พระบาลีนัยปิฎก **มหาวัดศ์**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2530.

พระบาลีสุดตันคปิฎก **ทิมณิกาย มหาวรรค**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2530.

พระสูตรและอรรถกถาแปล **ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท**, เล่มที่ 1, ภาคที่ 2, ตอนที่ 3.
กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2526.

สถาพร ขวัญยืน. "การขุดแต่งโบราณสถานที่น่าสนใจใน จันทมณฑล" **ศิลปากร**.
ปีที่ 24, ฉบับที่ 2 (พฤษภาคม 2523), หน้า 80-81.

สมบัติ พลายน้อย. **พฤษณินาย**. พระนคร : แพร่พิทยา, 2512.

สุรีย์ ภูมิภมร. "ศรีมหาโพธิ์ ต้นไม้ที่มีคนกราบไหว้มากที่สุดในโลก" **ศิลปวัฒนธรรม**,
ปีที่ 13, ฉบับที่ 7 (ธันวาคม 2535), หน้า 191-195.

อรุณศักดิ์ กิ่งมณี. "ใบเสมาลัทธิภาพพุทธประวัติ "อนิมิสเจดีย์" จากจังหวัดยโสธร,"
เมืองโบราณ. ปีที่ 27, ฉบับที่ 4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2544), หน้า 68-73.